

URUSHDAN KEYINGI YILLARDA SURXONDARYO VA QASHQADARYO OBLASTLARIDA PAXTA YAKKAXOKIMLIGI SIYOSATI VA UNING QISHLOQ XO'JALIGIGA TA'SIRI

Pardayev Toshkentboy Rajabovich

*Termiz davlat universiteti, Jahon tarixi kafedrası professori,
tarix fanlari doktori (DSc)*

<https://orcid.org/0007-0005-2533-484X>

UDK: 94(575.1)

Annotatsiya: Mazkur maqolada urushdan keyingi yillarda Surxondaryo va Qashqadaryo oblastlarida paxta yakkahokimligining shakllanishi, uning qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishiga ko'rsatgan ta'siri tarixiy manbalar va arxiv materiallari asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda paxtachilikni tiklash va rivojlantirish jarayonida amalga oshirilgan davlat siyosati, markazlashgan reja tizimi, majburiy mehnat amaliyoti hamda ma'muriy-buyruqbozlik usullarining agrar sohadagi oqibatlari yoritilgan. Shuningdek, irrigatsiya va melioratsiya ishlari, qo'riq va bo'z yerlarni o'zlashtirish, aholini ko'chirish jarayonlari hamda qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash masalalari keng tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: paxta yakkahokimligi, Surxondaryo oblasti, Qashqadaryo oblasti, qishloq xo'jaligi, paxtachilik siyosati, irrigatsiya va melioratsiya, kolhoz va sovxozlar.

Annotation: This article analyzes the formation of cotton monoculture in the Surkhandarya and Kashkadarya regions in the post-war years and its impact on agricultural production, based on historical sources and archival materials. The study highlights the state policies implemented during the restoration and development of cotton growing, the centralized planning system, practices of forced labor, and the consequences of administrative-command methods in the agrarian sector. It also provides a comprehensive analysis of irrigation and land-reclamation works, the development of virgin and fallow lands, population resettlement processes, and issues of agricultural mechanization.

Keywords: cotton monoculture, Surkhandarya region, Kashkadarya region, agriculture, cotton policy, irrigation and land

reclamation, collective farms and state farms.

Аннотация: В данной статье на основе исторических источников и архивных материалов анализируется формирование хлопковой монокультуры в Сурхандарьинской и Кашкадарьинской областях в послевоенные годы, а также её влияние на сельскохозяйственное производство. В исследовании освещаются государственная политика, реализованная в процессе восстановления и развития хлопководства, централизованная плановая система, практика принудительного труда и последствия административно-командных методов в аграрной сфере. Кроме того, подробно анализируются вопросы ирригационных и мелиоративных работ, освоения целинных и залежных земель, переселения населения и механизации сельского хозяйства.

Ключевые слова: хлопковая монокультура, Сурхандарьинская область, Кашкадарьинская область, сельское хозяйство, политика хлопководства, ирригация и мелиорация, колхозы и совхозы.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Urushdan keyingi dastlabki yillardayoq janubiy oblastlar qishloq xo'jaligini tinch davr talablari doirasida qayta qurish kun tartibiga asosiy vazifa sifatida qo'yildi. Urush yillarining qiyinchiliklari, jumladan, ishchi kuchining yetishmasligi, texnika va yoqilg'i moylov materiallarining yetarli emasligi tufayli Surxon vohasi paxtakorlari uch yil davomida paxta topshirish rejasini bajara olmadi. Shuning uchun ham 1945-yilning fevral oyida bo'lib o'tgan oblast partiya komitetining konferensiyasida paxta hosildorligini ko'tarish kun tartibidagi dolzarb

masala deb qaraldi. Shuningdek, 1945-yilning bosh vazifasi sifatida paxtachilikni yaqin ikki yil ichida paxta maydoni va hosildorligi bo'yicha urushgacha bo'lgan yillar darajasiga olib chiqish to'g'risida qaror qabul qilindi[1].

Shuningdek, konferensiyada 1945-yilning o'zida har gektar yerdan 13 sentnerdan paxta olishni ta'minlash vazifasi qo'yildi. Ushbu vazifani amalda bajarilmaslik sotsialistik mulkka nisbatan boqibeg'amlik, urush davri talablarining jiddiy buzilishi, qolaversa bolshevikcha ishlash prinsiplariga xiyonat deb qaraldi[2].

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Urushdan keyingi dastlabki yillarda qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida texnikalar yetishmas, aksariyat ishlar qo'l kuchida bajarilardi. Bu esa ancha vaqtni talab qilish bilan bir qatorda qishloq xo'jalik ekinlarining hosildorligini oshirishga ham jiddiy salbiy to'siq bo'lardi. Shu boisdan bunday sharoitda ham paxtachilikni rivojlantirishning asosiy sharti sifatida qishloq xo'jaligining moddiy texnik bazasini mustahkamlash kun tartibidagi asosiy masalalardan biriga aylandi. 1946 yil iyun oyida Surxondaryo oblast partiya qo'mitasining II-konferensiyasi bo'lib o'tdi va unda oblast qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini mexanizatsiyalash bir muncha o'sganligi ta'kidlandi biroq, oblast mashina traktor stansiyasi va motor remont zavodining ishi keskin tanqid ostiga olindi[3]. Shuningdek, konferensiyada paxtachilikni rivojlantirishning ustuvor vazifalari ham belgilandi. Jumladan, Paxtachilikni mexanizatsiyalashni jadallashtirish; Dushanbe-Qoratog' kanali va Hazarbog' aylanma kanali qurilishini tugallash; Denovning Yurchi botqoqliklari va Zarkamar massivini o'zlashtirish bo'yicha ish sur'atlarini kuchaytirish; Sherobod cho'lida foydalanilmay yotgan yerlarni sug'orish imkoniyatlarini izlash kabi vazifalar qo'yildi[4].

Tabiiyki, markazning paxtaga bo'lgan ehtiyojini qondirish oson ish emas edi. Qolaversa, markaz paxta xom ashyosi ishlab chiqarish yuzasidan respublika uchun belgilangan rejani bajarishga doir respublika ishlarini qattiq nazorat qilib bordi. Paxta topshirish bo'yicha topshiriqlarni bajarmaslik jiddiy choralar ko'rilishiga oliy hokimiyat

idoralarida muhokama qilinishidan tortib jinoiy javobgarlikkacha tortilishigacha olib borildi. Chunonchi, yuqorida ta'kidlaganimizdek, 1947 yilda respublikaning paxta topshirish rejalarini bajarmaganligi Markazda muhokama qilindi. Respublika rahbariyati "mahalliy vazifalarni deb umumdavlat manfaatlarini unutib qo'yanlikda" ayblandi. Shunday ayblovlar janubiy oblastlar mehnat ahlini ham chetlab o'tmadi.

Misol uchun 1948-yilda Surxondaryo oblastining Denov, Sherobod, Sariosiyo rayonlaridan paxta hosilini yetishtirish va yig'ishtirib olishdagi sustkashliklarga yo'l qo'yanlikda ayblanib 19 ta kolxoz raisi, 48 ta brigada boshlig'i, 3 ta sovxoz direktori, har uchala rayonning MTS rahbarlari partiyaviy jazoga tortildi[5].

O'zbekiston Kompartiyasi Surxondaryo oblast komitetining byurosi 1948-yil fevralida termizlik dehqon oilasidan chiqqan xizmatchi, magazin mudiri Normurod Rahmatovni o'z xotini paxta-yig'im terimida qatnashishiga yo'l qo'ymaganligi uchun partiya safidan chiqaradi va unga jazo tayinlaydi.

Vaholanki o'sha paytda N.Rahmatovning xotini homilador bo'lib, vaqtincha mehnatga yaroqsizlik to'g'risida tibbiy ma'lumotnomasi bor edi. Biroq bu ma'lumotnoma ham o'sha davr siyosatidan kelib chiqib inobatga olinmagan[6]. Demak, o'sha yillari, hammaning paxta yig'im-terimida qatnashishi majburiy bo'lib, hatto homilador ayollar ham bundan chetda qolishiga yo'l qo'yilmas edi.

Yana bir misol. Sherobod rayonining Kirov kolxozi zveno boshlig'i Xo'jamurod Choriyev 1947-yil yakunlari bo'yicha belgilangan rejani bajara olmaganligi sababli mehnati uchun natura holidan oladigan ish haqidan mahrum etilgan va qariyb ikki oy davomida rayon NKVD idorasida tergov qilingan. Vaholanki, X.Choriyevning urush janggohlarida ikki o'g'li halok bo'lgan, qaramog'ida esa to'rt nafar voyaga yetmagan qizlari bo'lgan. Keyinchalik X.Choriyevning qizi Oyimgul Xo'jamurodova o'sha kunlarni xotirlab shunday degan edi: Otamni rayondan NKVD ning odami olib ketganicha uch kun kelmadi. Oxiri bir kun ertalab kirib keldi ish haqini olmaslik evaziga uni qo'yib yuborishganini aytdi. Urush tugagan bo'lsada odamlarning qorni nonga to'yimagan

edi. Biz kolxozdan beriladigan g'allaning hisobiga bo'lsada otamni qo'yib yuborishganidan xursand edik"[7].

Biroq paxta yetishtirishni faqat majburiy tarzda qatag'on siyosati bilan rivojlantirish mumkin emas edi. Shu boisdan ham Ittifoq hukumati qishloq xo'jaligi sohasida ayrim islohotlar o'tkazishga majbur bo'ldi. Jumladan, 1949 yil 4 fevralda Markaz paxtaning davlat tayyorlov narxlarini oshirish haqidagi qarorni qabul qildi. Qarorga binoan reja bajarilgan taqdirda 1 tonna paxtaga to'lanadigan haq 1047 rubldan 2200 rublgacha ko'tarildi[8]. Natijada 1950 yilga kelib jamoa xo'jaliklarining daromadlari va bo'linmas fondlari 1948 yildagiga nisbatan uch baravar ko'paydi. Bu esa kolxozchilar moddiy imkoniyatlarini bir qadar yaxshiladi.

Qolaversa, 1945-yilning 14-iyunida VKP (b) Markaziy Qo'mitasi va SSSR Xalq Komissarlar sovetining "O'zbekistonda paxtachilikni tiklash va yanada rivojlantirishning chora-tadbirlari haqidagi qarori"da belgilab berilgan vazifalarni bajarish jarayonida ham anchagina ishlar amalga oshirildi[9]. Ushbu qarorga asosan respublikada paxta maydonlari keskin ko'paytirildi. Agar Respublikada 1945-yilda 742 ming gektar yerga chigit ekilgan bo'lsa, 1947-yilda 911 ming gektar yerga chigit ekish rejalashtirildi[10]. Shu davrda Surxondaryo oblastida ham paxta maydonlari yil sayin kengayib bordi. Agar 1945-yilda 42,9 ming gektar yerga chigit ekilgan bo'lsa, 1946 yilda bu raqam 43,8 ming gektarni, 1947 yilda 51,0 ming gektarni, 1948-yilda 52,7 ming gektarni, 1949-yilda 55,8 ming gektarni, 1950-yilda esa 59,7 ming gektarni tashkil etdi[11].

1951-yilning 18-fevralida bo'lib o'tgan III oblast partiya konferensiyasi oblastda ekin maydonlarini kengaytirish, paxta hosildorligi va yalpi paxta hosilini oshirish bo'yicha o'sishga erishilganligini e'tirof etdi. 1950 yilda oblastda davlatga paxta topshirish rejasi 108 foizga bajarildi. Har gektar yerdan 22,6 sentnerdan paxta hosili olindi. Bunday natijaga erishishda mehnat ahlining tinimsiz xizmati, shuningdek, irrigatsiya va melioratsiya ishlarining bir muncha yaxshilanishi muhim omil bo'ldi. Shu davrda oblast irrigatsiya tizimida muhim o'rin tutuvchi Dushanbe-

Qoratog' kanalini qurish nihoyasiga yetkazildi. Tallimaron kanali qurildi. Denov-Yurchi botqoqligini o'zlashtirish tugallandi. Bu esa sug'oriladigan yerlar maydonini 10 ming gektardan ortiq o'sishini ta'minladi[12].

Umuman XX asrning 50-yillari O'zbekistonning Janubiy oblastlarida melioratsiya ishlarini yaxshilash, irrigatsiya qurilishlariga e'tibor kuchaygan davr edi. Shu yillarda 49 km uzunlikdagi Hazarbog' va 76 kmli Qumqo'rg'on kanallari qayta ta'mirlandi. Bundan tashqari 23 kmli Kakaydi va 90 kmli Zang kanallari qurilishi 1956 yilga kelib tugallandi[13]. 1957 yili esa 165 ming kubometrli Uchqizil suv ombori qurib ishga tushirildi[14].

1953-1963 yillar mobaynida Qashqadaryoda Eski Anhor kanali, Jar kanali, Qamashi, Chimqo'rg'on va Pachkamar suv omborlarining qurilishi natijasida oblastning shimoli-sharqiy hududlaridagi bo'z yerlar o'zlashtirildi[15].

Qashqadaryo oblastining tog'li hududlaridagi xo'jaliklardan tekisliklardagi paxtakor xo'jaliklarga aholini ko'chirish harakati ham shu davrda ancha avj oldi. Chunonchi Yakkabog' rayonining Ug'un, Samoq, Tatar qishloq kengashlari aholisi tekislikdagi "Paxtakor", "Kalinin", "Qizil Yulduz", "Lenin uchquni", "Kommunizm" kolxozlariga, Chiroqchi rayonining tog'li hududlaridagi Qalqama, Chiyali, Langar qishloq kengashlaridagi aholi esa "Oxunboboyev", "Leningrad", "Qizil Yulduz" va "Kommuna" jamoa xo'jaliklariga ko'chirildi[16].

Bu davrda janubiy oblastlar qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash borasida ham sezilarli ishlar amalga oshirildi. Masalan, 1946-1948 yillar davomida Surxondaryo oblasti kolxoz va sovxozlari davlatdan 80 ta zanjirli Nati, 157ta universal traktorlar, ko'plab plug va kultivatorlarni sotib oldi[17]. 1950-yilda Markaz rahbariyati kolxozlarni yiriklashtirish va ularni mutaxassis kadrlar bilan ta'minlash siyosatini boshlab yubordi.

Markazning fikricha kichik-kichik jamoa xo'jaliklari qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishni yanada rivojlantirishda jiddiy to'siq bo'lib qolgandi. Chunki mayda xo'jaliklar doirasida suvdan va texnikadan foydalanishda kapital

qurilishni tashkil etishda jiddiy nuqsonlar yuzaga keltirardi. Shuning uchun ham VKP (b) Markaziy Qo'mitasi va SSSR Ministrlar Soveti 1950 yilda jamoa xo'jaliklarini yiriklashtirish haqida maxsus qaror qabul qildi[18]. Shu yili O'zbekistonda ilgari mavjud bo'lgan 1770 ta mayda kolxoz o'rniga 752 ta yirik kolxoz tashkil qilindi. Birlashtirishga qadar har bir kolxozga o'rta hisobda 104 xo'jalik to'g'ri kelar edi, kolxozlar birlashtirilgandan keyin har bir kolxozga 213 xo'jalik to'g'ri keladigan bo'ldi. Bir kolxozga hisoblaganda yer maydonlari o'rta hisobda 362 gektardan 980 gektargacha yetdi[19]. Mazkur qarorni bajarish asnosida oblastdagi kichik kolxozlar birlashtirilib yirik qishloq xo'jalik kooperativlariga aylantirildi. 1964-yilga kelib oblastdagi kolxozlar soni 1941-yildagiga nisbatan deyarli sakkiz marta kamaydi[20]. 1950-1970-yillar mobaynida kolxozlarning yiriklashuvi natijasida Qashqadaryo oblastida ularning umumiy soni 317 taga kamaydi[21].

Urushdan keyingi yillarda xalq xo'jaligi muammolari orasida agrar ishlab chiqarish muammosi birinchi o'rinda turardi. Chunki, boshqaruvning Stalinch ma'muriy tizimi agrar sohaga ham jiddiy zarar yetkazgan qishloq va xo'jaligi sohasi ancha nochor ahvolga tushib qolgan edi. Buning asosiy sababi markaz qishloqni rivojlantirish uchun nihoyatda kam mablag' ajratardi. Qolaversa, urushning og'ir asoratlari, qishloq xo'jaligida, texnikaning keskin tarzda yetishmovchiligi ham mavjud imkoniyatlarni ishga solishga yo'l qo'ymasdi.

1953-yilning sentyabrida KPSS Markaziy Qo'mitasining plenumida agrar sohaga rahbarlik qilish borasidagi jiddiy kamchiliklar ochib tashlandi. Jumladan, ishlab chiqarishni rivojlantirishda, mehnat unumdorligini oshirishda xodimlarning moddiy manfaatdorlik tizimi buzilganligi, qishloq xo'jaligi texnikalaridan foydalanish borasidagi nuqsonlar, kadrlarni joy-joyiga qo'yish borasidagi kamchiliklar keskin tanqid ostiga olindi[22]. Qolaversa, KPSS MQning 1954-yil fevral-mart plenumlarida ham qishloq xo'jaligiga rahbarlik qilishning qator kamchilik va nuqsonlari ochib tashlandi va ularni bartaraf etish tadbirlari belgilandi. Biroq boshqaruvning ma'muriy byurokratik tartibi, mehnatga haq to'lashning bir xillashgan tartibi odamlarning

mehnatdan manfaatdorlik jihatlariga jiddiy to'siq edi. Shunga qaramasdan, ushbu plenumlar agrar sohani isloh qilishda ancha muhim o'rin tutdi. Mazkur plenumlarda kolxozlar va kolxozchilarga, sovxozlar va MTSlarning ishchilariga ko'proq haq to'lash, ularga bir oz erkinliklar berish masalasi o'rta tashlandi.

Biroq, respublika qishloq xo'jaligi balansidagi yerlarning aksariyatiga paxta ekildi. Bu esa agrar sohaning poliz, sabzavot, bog'dorchilik va chorvachilik sohalariga jiddiy zarar yetkazdi. Paxta ekin maydonlarini kengayib borishi shu darajaga yetdiki, endi qishloq aholisining shaxsiy tomorqa xo'jaliklari ham qayta o'lchanib "ortiqcha" yerlar olib qo'yilib davlat hisobiga o'tkazildi. Agar 1950-yillarga qadar qishloqda tomorqa uchastkalarining hajmi 0,15-0,25 ga qilib belgilangan bo'lsa, 1950-yil yanvaridan ular qisqartirilib, 0,12-0,15 ga miqdoriga keltirildi[23]. Dehqonlardan kesib olingan sug'oriladigan yerlar, bog'lar, uzumzorlar paxta maydonlariga aylantirildi. Qishloq ahli o'z xonadonida bir boshdan ortiq sigir saqlashga ham huquqsiz bo'lib qoldi. Ahvol shu darajaga borib yetdiki har bir mevali daraxt tupiga ham soliq solina boshladi. Bu esa qishloq ahlining shaxsiy tomorqa xo'jaliklariga bo'lgan qiziqishini ancha pasaytirdi.

Masalan, Qashqadaryo oblastida 1959-yilda shaxsiy tomorqa xo'jaligida band aholi har ming kishi hisobiga 114 kishini tashkil etgan bo'lsa, 1970-yilga kelib bu ko'rsatkich 11 kishiga tushib qoldi[24]. Paxtachilikni rivojlantirish va paxta ekin maydonlarini kengaytirish uchun qo'riq va bo'z yerlarni o'zlashtirish va bu yerlarni qishloq xo'jalik ekinlari balansiga o'tkazish ham o'sha davrning eng asosiy ustuvor vazifalaridan biri edi. SSSR Ministrlar Soveti va KPSS Markaziy Qo'mitasi tomonidan 1954 yil 9 fevralda "1954 – 1958 yillarda O'zbekistonda paxtachilikni yanada rivojlantirish to'g'risida"[25], 1956-yil 6-avgustda esa "paxta yetishtirishni ko'paytirish to'g'risida" kabi qarorlar qabul qilgandan keyin qo'riq yerlarni o'zlashtirish kuchayib ketdi[26]. Ushbu qarorlarning ro'yobga chiqarilishi natijasida XX asrning 50-yillarida O'zbekistonda sug'oriladigan va yangidan o'zlashtirilgan yerlarning har yilgi ko'payishi

50-70 ming gektarni tashkil qildi[27]. 1950 yildan qo'riq yerlarni o'zlashtirish jarayonida Surxondaryodagi Beshqo'ton, Muzrabot, Istara cho'llari o'zlashtirildi.

1954-yil Qumqo'rg'on kanali atrofida Sherozning dashtlarida 200 gektar yer o'zlashtirildi. O'zbekiston SSR Ministrlar Soveti 1955-yil 12-sentyabrda "Surxondaryo oblasti "Beshqo'ton" massivi yerlarini o'zlashtirish uchun yordam ko'rsatish haqida"gi qaroriga muvofiq, 1956-yilga qadar shu yerga 800 xo'jalikni ko'chirish belgilandi. Natijada Boysun rayonidan 16 ta Sheroboddan esa 3 ta kolhoz a'zolari Beshqo'tonga ko'chirildi[28].

Yangi o'zlashtirilgan yerlarda tashkil etilgan kolhoz va sovxozlarning deyarli barchasi paxtachilikka ixtisoslashtirildi. Chunonchi Sherobod cho'llarini o'zlashtirish jarayonida tashkil etilgan 14 ta sovxozning 11 tasi paxtachilikka bittasi esa sholi yetishtirishga

ixtisoslashtirildi[29].

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Xulosa qilib aytganda, urushdan keyingi yillarda Surxondaryo va Qashqadaryo oblastlarida paxta yakkahokimligining shakllanishi markazlashgan davlat siyosati va reja tizimi bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Paxtachilikni tiklash va rivojlantirish jarayonida irrigatsiya va melioratsiya ishlari, yangi yerlarni o'zlashtirish hamda qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash muhim rol o'ynagan bo'lsa-da, bu jarayonlar asosan ma'muriy-buyruqbozlik usullari va majburiy mehnat amaliyoti asosida amalga oshirilgan. Natijada qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida paxta yetishtirish ustuvor yo'nalishga aylangan, boshqa tarmoqlarning rivoji esa cheklangan. Ushbu holat agrar sohada iqtisodiy va ijtimoiy muammolarning yuzaga kelishiga sabab bo'lgan.

ADABIYOT VA MANBALAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Сурхондарё вилоят давлат архиви. 446-фонд, 1-ёзув, 18-иш, 70-варак.
2. Сурхондарё вилоят давлат архиви 446-фонд, 1-ёзув, 18-иш, 73-варак.
3. Сурхондарё вилоят давлат архиви 446-фонд, 1-ёзув, 122-иш, 36-варак.
4. Сурхондарё вилоят давлат архиви 45-фонд, 1-ёзув, 52-иш, 116-варак.
5. Сурхондарё вилоят давлат архиви . 45-фонд, 1-ёзув, 32-иш, 16-28-вараклар.
6. Сурхондарё вилоят давлат архиви 1-фонд, 1-рўйхат 1460-иш, 10-варак.
7. Шеробод тумани Сеплон маҳалласида яшаётган 70 ёшли онахон Ойимгул Хўжамуродовадан 2005 йил 12 май куни ёзиб олинган.
8. Турсунов С.Н. Ўзбекистон қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг шартлари ва пасайиш омиллари (1946-1965) – Тошкент: “Фан”. 1996. – Б.15.
9. История Узбекской ССР. – Тошкент : “Фан. 1974. – С. 432.
10. Вахабов М., Зотова Л.П. “Партийное руководство развитием хлопково-промышленным комплексом в Узбекистане. – Ташкент, 1985. – С. 21.
11. Рўзиев А.Сурхон-Шеробод қишлоқ хўжалиги. – Тошкент: “Ўзбекистон” 1967. – Б. 17.
12. Бердиев Ҳ ва бошқалар. Сурхондарё тарихидан лавҳалар. – Тошкент: “Нур”. 1991. – Б. 74.
13. Сурхондарё вилоят давлат архиви. 478-фонд, 1-ёзув, 137-иш, 96-варак.
14. Ўзбекистон колхоз ва совхозлари тарихи. Очерклар. IX китоб. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 1980. – Б. 461.
15. Янгибоев М. Қашқадарё область аҳоли географияси. – Қарши, 1980. – Б. 10.
16. Холмўминов Ҳ. Ўзбекистон Жанубий вилоятларида тарихий-демографик жараёнлар. – Тошкент: “Янги аср авлоди” 2011. – Б. 91.
17. Сурхондарё вилоят давлат архиви 45-фонд, 1-ёзув, 68-иш, 12-варак.
18. Ўзбекистон ПДА, 58-фонд, 27-рўйхат, 392-иш, 8-варак.
19. Ўз МА 90-фонд, 10-рўйхат 481-иш, 25-26 вараклар.

20. Бердиев Ҳ. ва бошқалар. Сурхондарё тарихидан лавҳалар. – Тошкент: “Нур”. 1991. – Б. 32.
21. Янгибоев М. Қашқадарё область аҳоли географияси. – Қарши, 1980. – Б. 34.
22. КПСС резолюциялар тарихи. 7-том. – Б. 385-429.
23. Коммунистическая партия Узбекистана в резолюциях и решениях съездов и пленумов ЦК. Том III. – С. 365.
24. Янгибоев М. Қашқадарё область аҳоли географияси. – Қарши, 1980. – Б. 23.
25. “Илғор Сурхон учун”. 1955 йил 11 февраль.
26. Турсунов С. ва бошқалар. Сурхондарё тарихи. – Тошкент: “Шарқ”. 2004. –Б. 112.
27. Холмўминов Ҳ. Ўзбекистон Жанубий вилоятларида тарихий-демографик жараёнлар. – Тошкент: “Янги аср авлоди” 2011. – Б. 94.
28. Холиков И. История орошения и поливного земледелия в Сурхан-Шерабадской долине. – Ташкент: «Фан». 1977. – С. 105.
29. Сурхондарё вилоят давлат архиви 45-фонд, 1-ёзув, 63-иш, 26-варақ.